

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.276>

УДК 330.16:330.3

JEL: A 13, D 62, D 63, D 71

Єлісеєва Л.В., кандидат економічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8801-3329>
e-mail: ludmyla_kozak@ukr.net

СЕРЕДНІЙ КЛАС У СИСТЕМІ ВІДТВОРЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

У статті досліджено роль середнього класу в системі відтворення соціального капіталу. З цією метою охарактеризовано динаміку, структуру, цінності, економічні інтереси середнього класу в Україні та його вплив на формування соціального капіталу. З'ясовано, що розвиток соціального капіталу залежить від низки інституційних умов та економічних чинників, одним із яких є чисельність і динаміка середнього класу. На підставі різних критеріїв визначено чисельність середнього класу в Україні. З'ясовано специфіку формування середнього класу в Україні. Виявлено взаємозв'язок динаміки доходів і чисельності середнього класу. Конкретизовано структуру середнього класу в Україні та його готовність до економічних змін і суспільних перетворень. Виявлено спільні інтереси середнього класу з іншими прошарками населення, що дає підстави стверджувати про середнє становище середнього класу і його здатність виконувати комунікативну функцію та особливу роль у розвитку громадянського суспільства й відкритого соціального капіталу. Узагальнено, що середній клас є ядром соціального капіталу. Виявлено чинники нагромадження й руйнування соціального капіталу в Україні. Досліджено негативний вплив збільшення нерівномірності в розподілі доходів, поширення бідності та зростання частки безробітного населення на формування середнього класу, а відповідно й соціального капіталу. Встановлено взаємозв'язок між нерівномірністю розподілу доходів, інституційною довірою та роботою соціальних ліфтів. Конкретизовано роль середнього класу в розбудові відкритого та зміцненні закритого соціального капіталів. З'ясовано участь представників середнього класу у формуванні економічних запитів та розвитку

спільнот волонтерів, учасників Майдану, добровольців та ін. Узагальнено, що роль середнього класу у відтворенні соціального капіталу пов'язана із забезпеченням розвитку громадянського суспільства та економічної демократизації.

Ключові слова: соціальний капітал, середній клас, відтворення соціального капіталу, економічна нерівність, економічний розвиток.

Yeliseieva L.

MIDDLE CLASS IN THE REPRODUCTION OF SOCIAL CAPITAL

In the article, the role of the middle class in the reproduction of social capital is investigated. For this aim, the dynamics, structure, values, and economic interests of the middle class in Ukraine and its influence on the formation of social capital are characterized. It has been found that the development of social capital depends on a number of institutional conditions and economic factors, one of which is the size and dynamics of the middle class. Based on different criteria, the number of middle class in Ukraine is defined. The specificity of the middle class formation in Ukraine has been clarified. The relationship between the dynamics of income and the size of the middle class has been identified. The structure of the middle class in Ukraine and its readiness for economic change and social transformation are specified. The common interests of the middle class with other strata are identified, which gives grounds for defining the status of the middle class and its ability to perform a communicative function and a special role in the development of civil society and open social capital. Generally speaking, the middle class is the nucleus of social capital. The factors of accumulation and destruction of social capital in Ukraine are revealed. The negative impact of the increasing inequality in income distribution, the spread of poverty and the increase in the share of the unemployed on the formation of the middle class and, accordingly, social capital, are investigated. There is a correlation between the uneven distribution of income, institutional confidence and the work of social elevators. The role of the middle class in building the bridging and strengthening the bonding social capital is specified. The participation of middle-class representatives in the formation of economic inquiries and the development of volunteer communities was clarified. Generally, the role of the middle class in the reproduction of social capital is linked to ensuring the development of civil society and economic democratization.

Keywords: social capital, middle class, reproduction of social capital, economic inequality, economic development.

Постановка проблеми. Важливим ресурсом економічного розвитку в умовах постання інформаційного суспільства та інноваційної економіки слугує соціальний капітал. Його формування та відтворення залежить від комплексу інституційних умов та економічних чинників. Одним із таких виступає соціальна структура суспільства і, зокрема, наявність, чисельність та динаміка середнього класу. Саме він поширює зразки соціально-економічних, суспільно-політичних і соціокультурних норм, формує громадянське суспільство, виступає ініціатором прогресивних змін. В Україні нагромадження та реалізація соціального капіталу мають низку особливостей, що актуалізує звернення до проблеми ролі середнього класу в його відтворенні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція соціального капіталу є відносно молодою, її основи були закладені у 1970–1990-х роках працями П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Г. Лоурі, Р. Патнема, Ф. Фукуями та ін. Попереднє теоретичне підґрунтя для появи концепції соціального капіталу сформовано Дж. Б'юкененом, М. Вебером, К. Ерроу, Р. Коузом, М. Олсоном, А. Смітом, М. Туган-Барановським. Ці вчені започаткували трактування соціальних норм як регуляторів і чинників економічного розвитку, розробляли проблематику економічних ефектів соціального партнерства, кооперації, формування груп інтересів тощо. На сьогоднішній день питання чинників розвитку соціального капіталу та детермінант, що визначають його динаміку, є одним із актуальних напрямів економічної соціології та інституційної економічної теорії. Низка публікацій присвячена аналізу впливу на соціальний капітал трансформації системи власності [1] та економічних відносин загалом [2; 3]. Особливості ідентифікації середнього класу в Україні та його соціальну місію як рушія зростання потенціалу держави досліджував Ю. Харазішвілі [4]. У ґрунтовній монографії колективу під керівництвом Е. Лібанової розглядаються чинники людського розвитку в контексті модернізації національної економіки [5]. Авторським колективом Інституту економіки та прогнозування НАН України було здійснено системне дослідження становлення соціального капіталу як складової державної стратегії розвитку з метою покращення соціальних стандартів життя [6]. В історичному аспекті питання соціальної стратифікації, ролі соціальних зв'язків у розвитку господарства були предметом досліджень Л. Дідківської [7], В. Небрат [8], Т. Боднарчук [9].

Попри те, що проблематика середнього класу та соціального капіталу перебуває у фокусі досліджень, спеціальні дослідження, присвячені розкриттю взаємозв'язку та взаємообумовленості розвитку середнього класу та соціального капіталу відсутні. Виняток становить дослідження Центру Разумкова [10], що містить окремий підрозділ «Соціальний капітал українського середнього класу».

З огляду на зазначене вище, вивчення напрямів впливу динаміки середнього класу на відтворення соціального капіталу є актуальним і важливим. Це і становить **мету статті**. Для її досягнення визначено коло підпорядкованих меті **завдань**, а саме: визначення середнього класу на основі низки критеріїв; розкриття взаємозв'язку динаміки доходів і чисельності середнього класу; виявлення основних тенденцій та особливостей формування середнього класу в Україні; аналіз структури середнього класу та визначення спільних інтересів і цінностей; характеристика середнього класу як ядра соціального капіталу; виявлення чинників нагромадження та руйнування соціального капіталу в Україні.

Виклад основного змісту досліджень. Значний вплив на розвиток соціального капіталу мають економічні фактори, оскільки основною причиною соціального відчуження є саме економічна ізоляція, пов'язана з нерівномірністю розподілу доходів та обмеженням економічних можливостей індивідів. У зв'язку з цим важливим є формування середнього класу як «ядра» соціального капіталу та рушія суспільних перетворень. Це група людей, яка здатна здійснювати активну й відповідальну діяльність, створювати громадські інститути та сприяти підвищенню ефективності функціонування державних інститутів.

На формування середнього класу істотно впливає динаміка доходів. Початок ХХІ ст. часто називають «епохою достатку». З 1950 р. рівень світової економіки зріс майже в п'ять, а дохід на душу населення в 3,5 рази вищий, ніж після Другої світової війни. Упродовж 1980–2007 рр. у світовій економіці спостерігався найшвидший і найстабільніший період економічного зростання [11]. На думку Нобелівського лауреата М. Спенса, з 1945 р. до 2007 р. відбувалися дві паралельні та взаємопов'язані революції, під якими припав на 1980-і роки – початок ХХІ ст.: продовження промислової революції у розвинутих країнах і стрімке поширення моделі економічного зростання у світі, що розвивається. Другу з них він називає «революцією включеності» [12], оскільки серед

іншого це підживило зростання світового середнього класу. За словами дослідника Інституту Брукінгса Г. Хараса, «чисельність глобального середнього класу практично подвоїлася з мільярда у 1980-у році до двох мільярдів у 2012 р. Цей сегмент суспільства продовжує рости дуже швидко й може досягнути трьох мільярдів у 2020 р. До 2021 р., якщо тенденції збережуться, середній клас в Азії налічуватиме понад два мільярди осіб. Лише в Китаї можна очікувати понад 670 млн споживачів середнього класу» [13]. У глобальному сенсі ця тенденція дуже виразна. Невипадково Арабська весна як революційний рух солідарності, протесту та соціальної допомоги почалася з Тунісу – північноафриканської країни з найвищими економічними показниками та темпами переходу бідняків до середнього класу. Як правило, останній прагне більш швидкого економічного розвитку, ніж може забезпечити уряд. Нетерпимість середнього класу до корупції перетворює його на потужну опозицію. Саме він стає рушієм багатьох економічних і політичних змін.

Водночас у дослідженнях останніх років виявлено зворотну тенденцію – зменшення доходів середнього класу. На підставі аналізу статистичних даних представник Світового банку, науковий співробітник Нью-Йоркського університету Б. Міланович побудував т. зв. «криву слона» (рис. 1), яка серед іншого демонструє стрімке скорочення середнього класу в розвинених країнах [14].

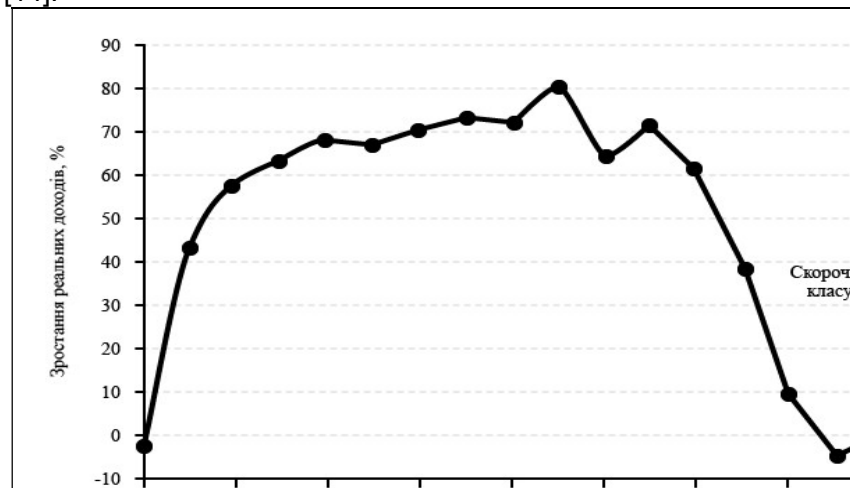


Рис. 1. Скорочення середнього класу на «кривій слона».

Джерело: побудовано автором на основі [14].

Б. Міланович стверджує, що поки в більшій половині населення планети відбулося зростання доходів понад 60% (головним чином через виведення з бідності майже 2 млрд осіб завдяки економічному успіху Китаю), середній клас країн ОЕСР зазнавав значних втрат, спричинених переважно деіндустріалізацією та втратою робочих місць. Для прикладу використання економічних технологій зменшило попит на професії, які раніше асоціювалися з середнім класом. Крім того, глобальна фінансова криза 2007–2008 рр. теж спричинила скорочення чисельності й доходів останнього. Цей процес, очевидно, продовжиться через сповільнення темпів світового зростання (наразі становить близько 2,9–3,1%, що майже втричі нижчий докризового рівня). Загалом глобальна економічна криза призвела до розмивання «класичного» середнього класу. Проте після кризи останній все-таки зростає в Австралії, Британії, Індії, Канаді, Китаї, Мексиці, Південній Кореї, Польщі, США, Тайвані, Франції та Японії.

Деякі відмінні тенденції щодо формування середнього класу як рушійної сили в розбудові відкритого соціального капіталу спостерігаються в Україні. За оцінкою швейцарської міжнародної фінансової групи Credit Suisse, для того, щоб належати до середнього класу в Україні необхідно отримувати не менше 11,25 тис. дол. доходу на рік, тоді як у Швейцарії – 73, США – 50, Китаї, Бразилії – 28, Польщі, Мексиці – близько 25, Росії, Таїланді – 18, Індії – 13,7 тис. дол [15]. Натомість згідно з даними Державної служби статистики України в травні 2019 р. середня номінальна заробітна плата українців склала лише 10 239 грн [16], що значно менше, ніж потрібно для середнього класу. Ще менше в Україні політично й соціально активного населення. За словами відомого українського соціолога В. Паніотто, після глобальної кризи такої оцінки відповідало лише 5% населення, яке, на його думку, «не відновлюється і не росте» [17]. Проте, згідно з власною суб'єктивною оцінкою, до середнього класу себе зараховує майже половина українців (рис. 2).

Ця тенденція є позитивною в тому аспекті, що такі мотиви, як: «хочу жити так, як живе середній клас у європейських країнах» та «не хочу відносити себе до нижчого класу, це принизливо» – можуть бути рушійною силою для активної діяльності, щоб досягнути бажаного соціального статусу й відповідного рівня життя. Проте в Україні так складається не завжди.

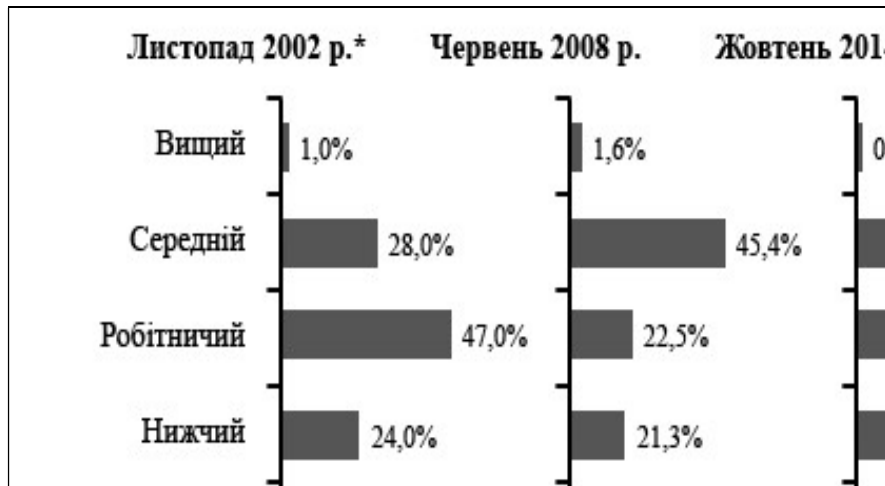


Рис. 2. Диференціація українців на прошарки суспільства за власною оцінкою.

Джерело: побудовано автором на підставі [10, с. 38].

З одного боку, суб'єктивно й об'єктивно визначений середній клас є більш готовим брати на себе відповідальність, про що свідчать дані національного опитування (рис. 3).

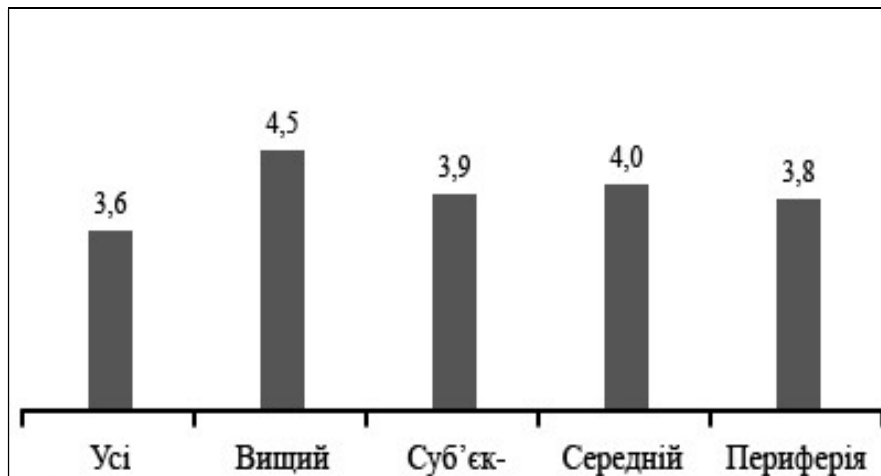


Рис. 3. Якою мірою Ви впливаєте на власне життя (середній бал, класи).

Джерело: побудовано автором на підставі [10, с. 38].

З іншого боку, часто люди суб'єктивно відносять себе до середнього класу лише через рівень матеріального достатку. Тому такий середній клас не завжди відіграє прогресивну роль у національній економіці, оскільки його значну частину складає економічно та соціально пасивне населення. Натомість на рівень відкритого соціального капіталу впливає наявність середнього класу готового до створення асоціацій, підтримки соціальної стабільності в суспільстві, створення моделей відповідальної споживчої поведінки тощо. Саме відчуття солідарності таких людей перетворює їх на окрему спільноту. На практиці такого середнього класу в Україні значно менше. До 2014 р. директор соціологічної служби Центру Разумкова А. Биченко взагалі стверджував про його відсутність в національній економіці: «Чому середній клас є середнім? Тому що це люди, які отримують середні у цьому суспільстві доходи і за своєю кількістю складають більшість цього суспільства. Саме тому вони можуть впливати і на політику, і на загальний напрям розвитку тієї чи іншої країни. Тому за стандартами, що склалися у західному суспільстві, наразі у нас середнього класу немає. У нас є окремі особи, які, якби їх було багато, могли б вважатися середнім класом. А у тому вигляді, як воно є зараз в Україні, то вони не те, що середнім, а взагалі класом не є» [18]. Унаслідок опитування, проведеного Центром Разумкова в 2014 р., до середнього класу в Україні було віднесено лише 14% респондентів, тоді як у розвинених країнах він становить не менше 60–70% [19]. Проте згідно з останнім дослідженням Центру Разумкова 2018 р., частка людей в Україні, яких умовно можна віднести до такого середнього класу, складає уже близько 25% (табл. 1).

З таблиці 1 видно, що в структурі українського середнього класу виокремлено п'ять найчисельніших груп: фахівці (36% усього складу середнього класу), кваліфіковані робітники (15%), підприємці (11%), управлінці (10%), пенсіонери (9% складу). Як бачимо, ядро середнього класу складають найменші працівники, тоді як у меншості – підприємці [10, с. 34]. Половина з них проживає в містах з населенням понад 100 тис. осіб, і лише 22% – у сільській місцевості. Найбільше представників середнього класу (55%) – молоді люди віком 18–39 років. Серед людей старших 50 років і пенсіонерів їх лише 18%. Водночас представники середнього класу відзначають наявність у них спільних інтересів. Вони підтверджують відповідність своїх особистих інтересам

«свого» класу, тобто мають значну схильність до асоціації (табл. 2).

Таблиця 1

Структура середнього класу в Україні

	Усі опитані	Вищий клас	Суб'єктивний середній клас	Середній клас	Периферія середнього класу	Нижчий клас
Підприємці*	4,9	18,4	7,5	10,8	6,2	1,2
Управлінці вищої, середньої та нижчої ланки**	3,7	9,1	5,5	10,0	3,7	1,1
Фахівці***	18,3	19,0	23,6	35,7	18,6	12,3
Люди вільних професій	0,7	0	0,8	1,0	0,8	0,5
Військовослужбовці, службовці СБУ, МВС	0,7	2,0	1,1	1,2	1,1	0,1
Кваліфіковані робітники	16,5	15,4	17,2	15,1	18,0	14,2
Некваліфіковані або сільськогосподарські робітники	7,2	2,1	6,3	3,2	7,6	7,6
Студенти та учні	4,2	9,1	5,6	4,8	5,9	1,3
Домогосподарки	5,7	5,7	6,1	4,6	6,7	4,8
Пенсіонери	28,0	13,3	18,2	8,7	22,1	44,6
Непрацевдатні (в т. ч. інваліди)	0,8	1,1	0,4	0,3	0,4	1,5
Ті, які не працюють та безробітні	6,5	2,8	4,9	2,2	6,0	8,8
Інше	2,5	2,0	2,5	2,3	2,6	1,9
Не відповіли	0,2	0,0	0,3	0,1	0,3	0,2

* До підприємців віднесені такі групи: власники великих, середніх і малих підприємств; ті, що займаються індивідуальною підприємницькою діяльністю; фермери.

** До управлінців віднесені: керівники (менеджери) підприємств, установ; керівники (менеджери) підрозділів підприємств, установ; керівники нижньої ланки.

*** До фахівців віднесені також службовці.

Джерело: [10, с. 44–45].

З таблиці 2 також видно, що на близькість до інтересів середнього класу вказують і представники вищого й нижчого класів, що дає можливість стверджувати про середнє становище середнього класу і його здатність виконувати комунікативну функцію,

сприяючи розвитку громадянського суспільства й відкритого соціального капіталу.

Таблиця 2

Схильність українців до асоціації*

	Усі опитані	Вищий клас	Суб'єктивний середній клас	Середній клас	Периферія середнього класу	Нижчий клас
Представники однієї національності	4,0	4,1	3,9	3,9	3,9	4,0
Жителі одного регіону	3,9	3,8	3,9	3,9	3,9	4,0
Представники робітничого класу	3,9	3,5	3,7	3,6	3,8	4,1
Представники середнього класу	3,6	4,1	4,0	4,2	4,0	2,9
Представники нижчого класу	3,4	3,1	3,2	3,0	3,2	4,0
Представники вищого класу	2,0	3,9	2,3	2,5	2,2	1,5

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де «1» означає, що інтереси респондента та інтереси наведеної групи є абсолютно протилежними, а «5» – інтереси повністю збігаються.

Джерело: [10, с. 41].

Однак у межах самого середнього класу в національній економіці існують значні ціннісні розбіжності. Українська дослідниця О. Куценко відзначає, що «незважаючи на спільність класової основи, між менеджерами, адміністраторами, з одного боку, і професіоналами, інтелігенцією, з іншого боку, існують серйозні розбіжності, що проявляють себе, насамперед, у світі цінностей і соціальних діях» [20]. Загалом це ускладнює формування відкритого соціального капіталу середнього класу та його використання в досягненні економічних чи політичних завдань.

Географічно більшу частку середній клас складає на Заході (17,4%) й Центрі (15,7%), тоді як значно меншим він є на Півдні й Сході [10, с. 41]. У ході досліджень Центру Разумкова також було виявлено, що: 1) соціально-класовий статус представників середнього класу часто є успадкованим: 64% респондентів вказали, що їх батьки теж належали до середнього класу; 2) представники середнього класу мають потужний закритий соціальний і людсь-

кий капітали, оскільки майже дві третини їх (65%) прагнуть забезпечити якісну освіту для дітей і внуків, навчити їх вести здоровий спосіб життя, перманентно підвищувати освітній і культурний рівень, як це робили їх батьки; 3) вільно користуються інноваційними засобами комунікації. Якщо в 2001 р. наявність цих засобів відзначили 7% представників суб'єктивного середнього класу, то у 2008 р. – 42%, у 2014 р. – 66% (по вибірці в цілому – 5%, 33% і 52%, відповідно); 4) володіння іноземними мовами (крім російської) не становить вагомого активу українського середнього класу: спроможність спілкування, зокрема, англійською мовою відзначили лише 27% його представників. Це майже вдвічі більше, ніж загалом по вибірці (14%), але не може вважатися достатнім; 5) український середній клас є менш географічно мобільним, ніж західний, що пояснюється особливостями національної ментальності, яка відрізняє українців від європейців, а саме: тіснішою прив'язаністю до сім'ї та родичів тощо [10, с. 79, 82, 85, 89].

Таким чином, «соціальне обличчя» середнього класу як «ядра» соціального капіталу в Україні переважно формують освічені, професійно мобільні міські мешканці активного працездатного віку, що належать до працівників високої кваліфікації, готові брати на себе відповідальність за своє життя, а також передати свій соціальний і людський капітал наступному поколінню. Такі люди є фундаментом для розбудови відкритого та зміцнення закритого соціального капіталу. Наразі більшість із них не є суб'єктом запити на демократичні цінності й суспільної єдності, хоча частина з них узяла участь у формуванні інших спільнот – волонтерів, майданівців, добровольців та ін.

Водночас найбільш руйнівними для розбудови соціального капіталу є збільшення нерівномірності в розподілі доходів, поширення бідності та зростання частки безробітного населення. Значна матеріальна нерівність – сильний виклик соціальній згуртованості. Нобелівський лауреат Дж. Стігліц стверджував, що зростання нерівності тотожне обмеженню індивідуальних, суспільних можливостей та є причиною соціальної ізоляції й інституційної недовіри [21]. Водночас Барометр Edelman Trust за 2017 р. показав, що одним із рушіїв краху загальної та інституційної довіри є конфлікт «масового класу»: більшість людей у всьому світі переконана, що система є упередженою стосовно звичайних людей та надає перевагу багатим і політично впливовим [22].

За даними Федерального міністерства економічної співпраці та розвитку станом на початок 2019 р. майже 7,8% світового населення перебуває за межею крайньої бідності (1,9 дол США на день). У США 49 млн людей живуть бідно. У Європі бідним є кожен сьомий мешканець. У країнах Східної Європи, Іспанії, Греції бідність зачіпає кожного п'ятого [23]. На «кривій слона» зафіксоване безпрецедентне зростання нерівномірності розподілу доходів, коли 1% найбагатших людей планети володіють таким самим багатством, як і найбідніша половина населення світу. Використовуючи ці дані, на Всесвітньому економічному форумі в Давосі 2014 р. Оксфордський комітет допомоги голодуючим дав зрозуміти, що темпи збільшення нерівності є дуже стрімкими: усього 85 мільярдів володіють багатством, що й половина всього населення на планеті. За рік їх стало ще менше – лише 80. Нерівномірність розподілу доходів збільшується в розвинених, так і в країнах, що розвиваються. Це підтверджується негативною динамікою коефіцієнту Джині [24]. Згідно з висновками Організації економічного розвитку та співробітництва, після 2008 р. найвищу вигоду від економічного зростання отримує лише 1% населення розвинених країн, тоді як для більшості вигоди є майже невідчутними [25]. Несправедливість найбільше обурює населення та створює середовище інституційної та загальної недовіри в суспільстві.

В Україні індекс Джині, за допомогою якого визначають нерівномірність розподілу доходів, складає близько 25 (наближаючись до показників Норвегії й Швеції), однак, враховуючи рівень тінізації національної економіки, насправді він не відповідає українським реаліям. Відповідно до підрахунків Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, розрив у доходах 10% найбагатших та 10% найбідніших громадян становить 40 разів. За їх даними в Україні приблизно 5% багатих і 5% бідних, проте основна проблема полягає не в кількісній, а якісній нерівності. За висновками ООН такий показник нерівності загрожує країні суспільно-політичною нестабільністю. Глибока нерівність означає обмеження економічної та соціальної свободи з боку еліти, що, серед іншого, характеризує слабкість демократії. Нерівність посилює недовіру та ускладнює роботу соціальних ліфтів, що зумовлює консервацію та взаємне відчуження прошарків суспільства. Найбільш небезпечною є суб'єктивна бідність: якщо людина вважає себе бідною, тоді вона переконана, що неможливо подолати

проблеми самотужки. У такому випадку вона менше покладається на себе, а більше – на державу. Згідно даними КМІС наприкінці 2017 р. рівень суб'єктивної бідності в Україні знизився: з 52% у 1998 р. до 12% в 2017 р., що є позитивним з точки зору побудови відповідального суспільства [26].

Згідно з дослідженнями К. Пікета та Р. Вілкінсона, коли нерівність є низькою, країни, як правило, є більш стабільними, їх громадяни – толерантними, законотворчими, з меншою кількістю ув'язнених і безпритульних [27]. Проте з кінця ХХ ст. економічна ситуація змінилася і нерівномірність розподілу доходу між різними групами населення почала стрімко поглиблюватися. У 2005 р. професор Пристонського університету А. Дітон і його співавтор О. Дюпрі зі Світового банку підрахували, що 865 млн людей у світі в середньому за один день споживають менше їжі, ніж її можна купити в США за 99 центів [28]. І хоча за даними ООН кількість людей, що живуть на дохід у розмірі 1,25 долара на день, зменшилася майже на 1 мільярд за період з 1990 по 2015 рік – з 1,9 млрд до 836 млн людей [29], насправді майже 90% населення країн, що розвиваються, як і раніше, живе на менш ніж 10 доларів на день. У своїй книзі французький економіст Т. Пікеті проорокує, що якщо нічого не зміниться, більша частина розвинутого світу поступово відповідатиме суспільній моделі ХІХ ст., коли власники фабрик, підприємці та банкіри контролювали більшість активів, а решта – боролися за виживання. Він передбачає майбутнє, у якому представники середнього класу розвинутих країн майже зникнуть. Якщо в напрямі розвитку економіки не відбудуться радикальні зміни, то, за словами Т. Пікетті, «минуле поглине майбутнє», і ті кілька десятиліть протягом другої половини ХХ ст., коли середній клас «насолоджувався відносним комфортом», будуть вважатися тимчасовим соціальним феноменом. Цю думку поділяє і К. Гілюї у своїй книзі «No Society», де він стверджує, що глобалізація найбільше вдарила по середньому класу й у такий спосіб суспільство втратило свою сполучну субстанцію, яка поєднує суспільні верхи з низами. К. Гілюї порівнює цей процес із тектонічним зсувом плит, масштаби якого ми лише повільно починаємо усвідомлювати.

Висновки. Соціальний капітал як складна система міжособистісних та міжгрупових зв'язків і взаємодій, що базуються на єдності ціннісних установок та спільних інтересах, дозволяє зменшити трансакційні витрати, спростити доступ до ресурсів,

збільшити можливості включення індивіда в суспільно-політичне й економічне життя. Відтворення соціального капіталу полягає у збереженні, нагромадженні, поглибленні та розширенні мережевих зв'язків. Основою відтворення соціального капіталу є формування інтеграційних і стабілізаційних механізмів, які впорядковують різноманітність зв'язків і відносин між суб'єктами. Інституційне середовище може сприяти нагромадженню або руйнуванню соціального капіталу. Його розширене відтворення посилює здатність спільнот до самоорганізації та реалізації групових інтересів. Середньому класу як соціальній групі, яка здатна здійснювати активну й відповідальну діяльність, створювати громадські інститути та сприяти підвищенню ефективності функціонування державних інститутів, належить провідна роль у відтворенні соціального капіталу. Абсолютне та відносне збільшення середнього класу, його згуртованість та самоусвідомлення забезпечують розвиток громадянського суспільства та поглиблення економічної демократизації. В Україні спостерігаються специфічні тенденції щодо формування середнього класу як рушійної сили в розбудові відкритого соціального капіталу. Люди суб'єктивно відносять себе до середнього класу лише через рівень матеріального достатку, але при цьому не готові брати на себе відповідальність та ініціативу, тобто зберігають економічну та соціальну пасивність. Тому середній клас не реалізує себе як драйвер економічного розвитку та соціальної модернізації.

1. Міночкіна О.М. Механізми формування соціального капіталу в системі власності. *Економічний вісник Донбасу*. 2016. № 3(45). С. 58–72.
2. Шипілова М.В. Особливості формування соціального капіталу в трансформаційний період розвитку економіки. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2014. № 4(28). С. 8–12.
3. Заяць Т.А. Соціальний капітал як ресурс модернізаційного розвитку. *Університетські наукові записки*. 2017. № 61. С. 124–130.
4. Харазішвілі Ю.М. Стратегічні орієнтири рівня життя та рівня освіти як основа існування середнього класу в Україні. *Вісник економічної науки України*. 2019. № 1. С. 155–160.
5. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.]; за ред.

- Е.М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. 320 с.
6. Становлення середнього класу в Україні: домінанта національної стратегії України / [Баліцька В.В., Близнюк В.В., Крикун О.І., Мусіна Л.А., Скрипниченко М.І. та ін.]. Київ: Четверта хвиля, 2009. 640 с.
 7. Дідківська Л.В. Синергія просвітництва та кооперації в економічному розвитку вітчизняного сільського господарства в кінці XIX – на початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2017. Вип. 50. С. 64–77.
 8. Небрат В. Соціальні інститути ринку в системі суспільних трансформацій господарства України другої половини XIX – початку XX ст. *Український соціум*. 2017. № 2. С. 84–98. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/84-98_no-2_vol-61_2017_UKR.pdf.
 9. Боднарчук Т. Підприємництво як чинник соціальних трансформацій: історичний досвід XIX – початку XX ст. *Український соціум*. 2017. № 1. С. 84–96.
 10. Середній клас в Україні: уявлення та реалії / Центр Разумкова. К.: Заповіт, 2016. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf.
 11. Maddison A. The World Economy: A Millennial Perspective. OECD, 2001. P. 28.
 12. Спенс М. Нова конвергенція. Майбутнє економічне зростання в багатошвидкісному світі. Київ: Темпора, 2017. С. 19.
 13. Наїм М. Занепад влади. Київ: Форс Україна, 2017. С. 104.
 14. Milanovic B. Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization. Cambridge: Belknap Press, 2016. 320 p.
 15. The Middle Class. Where It's Flourishing and What Is A Head/ Credit Suisse. URL: <https://www.credit-suisse.com/...us/.../bulletin-01-13-en.pdf>.
 16. Заробітна плата у травні 2019 року: Експрес-випуск. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2019/06/89.pdf>.
 17. Судакова Н. Володимир Паниотто: вибори, закон про мову і томос в один рік можуть дуже розхитати суспільство. *Українська правда*. 2019, 4 лютого. URL: <https://www.prawda.com.ua/articles/2019/02/4/7205638>.
 18. Середній клас в Україні: нечисленний і невливовий. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/06/130604_ukrainne_middle_class_az.

19. Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян / Центр Разумкова. Київ: Заповіт, 2014. 64 с.
20. Куценко О. Соціальні класи: соціологічні інтерпретації та підходи до вивчення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2014. № 1(5). С. 68–74.
21. Стиглиц Дж. Великое разделение. Неравенство в обществе или что делать оставшимся 99% населения? Москва: Эксмо, 2016. С. 67–68.
22. Edelman Trust Barometer 2017. Global Results – IBE Summary. London: Institute of Business Ethics, 2016. URL: <https://www.edelman.com/research/2017-edelman-trust-barometer>.
23. Індекс бідності у світі / Федеральне Міністерство економічної співпраці та розвитку. URL: <https://worldpoverty.io>.
24. Income inequality / OECD. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/income-inequality/indicator/english_459aa7f1-en?parentId=http%3A%2F%2Finstance.metastore.ingenta.com%2Fcontent%2Fthematicgrouping%2F7f420b4b-en.
25. In It Together: Why Less Inequality Benefits All / OECD. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/employment/in-it-together-why-less-inequality-benefits-all_9789264235120-en#page22. С. 22.
26. Українське суспільство за 25 років: динаміка деяких соціальних показників: національне опитування (2-14 грудня 2017 р.) / KMIC. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=732&page=1&t=5>.
27. Pickett K., Wilkinson R. The Spirit Level: Why Equality Is Better for Everyone. London: Penguin, 2010. 347 p.
28. Deaton A., Dupriez O. Purchasing Power Parity Exchange Rates for the Global Poor. *American Economic Journal: Applied Economics*. 2011. № 3 (April 2011). P. 137–166. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/5604/907960WP0ICP0R0s0Box385338B00UO090.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
29. Цілі розвитку тисячоліття / ООН. URL: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholitia/mdgs>.

References

1. Minochkina, O.M. (2016). Mechanisms of social capital formation in the property system. *Ekonomichnyj visnyk Donbasu – Economic Bulletin of Donbass*, 3(45), 58-72 [in Ukrainian].

2. Shipilova, M.V. (2014). Features of formation of social capital in the transformation period of economic development. *Zbirnyk naukovykh prac' Tavrijs'kogo derzhavnogo agrotehnologichnogo universytetu (ekonomichni nauky) – Collection of scientific works of the Taurida State Agrotechnological University (Economic Sciences)*, 4(28), 8-12.
3. Zaiats, T.A. (2017). Social capital as a resource for modernization development. *Universytets'ki naukovyi zapysky – University research notes*, 61, 124-130 [in Ukrainian].
4. Kharazishvili, Yu.M. (2019). Strategic guidelines for the standard of living and education as a basis for the existence of the middle class in Ukraine. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy – Bulletin of economic science of Ukraine*, 1, 155-160 [in Ukrainian].
5. Libanova E.M., Makarova, O.V., Kurylo, I.O. ta in. (2012). Human development in Ukraine: social and demographic factors of national economy modernization (collective monograph) / za red. E.M. Libanova. Kyiv: In-t demografii' ta social'nyh doslidzhen' im. M.V. Ptuhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
6. Becoming the middle class in Ukraine: the dominant national strategy of Ukraine. (2009). / [Balitska V.V., Blyzniuk V.V., Krykun O.I., Musina L.A., Skrypnychenko M.I. ta in.]. Kyiv: Chetverta hvyliia [in Ukrainian].
7. Didkivska, L.V. (2017). The synergy of education and cooperation in the economic development of domestic agriculture in the late XIX – early XX centuries. *Istoriia narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of the national economy and economic thought of Ukraine*, 50, 64-77. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2017.50.064> [in Ukrainian].
8. Nebrat, V. (2017). Social Market Institutions in the System of Social Transformations of the Ukrainian Economy of the Second Half of the 19th - Early 20th Centuries. *Ukrai'ns'kyj socium – Ukrainian society*, 2, 84-98. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2017.02.084> [in Ukrainian].
9. Bodnarchuk, T. (2017). Entrepreneurship as a Factor of Social Transformations: A Historical Experience of the Nineteenth – Early Twentieth Centuries. *Ukrai'ns'kyj socium – Ukrainian society*, 1, 84-96. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2017.01.084> [in Ukrainian].
10. The Middle Class in Ukraine: Imagination and Realities. (2016). / Razumkov Center. Kyiv: Zapovit. Retrieved from http://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf [in Ukrainian].
11. Maddison, A. (2001). The World Economy: A Millennial Perspective. OECD, p. 28.
12. Spens, M. (2017). The New Convergence. Future economic growth in a fast-paced world. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
13. Naim, M. (2017). The decline of power. Kyiv: Fors Ukraina [in Ukrainian].
14. Milanovic, B. (2016). Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization. Cambridge: Belknap Press.
15. The Middle Class. Where It's Flourishing and What Is A Head/Credit Suisse. Retrieved from <https://www.credit-suisse.com/...us/.../bulletin-01-13-en.pdf>.
16. Salary May 2019: Express Release. (2019). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2019/06/89.pdf> [in Ukrainian].
17. Sudakova, N. (2019). Volodymyr Paniotto: elections, the law on language and tomos in one year can very much shatter society. *Ukrai'ns'ka pravda – Ukrainian Pravda*. February 4. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/02/4/7205638> [in Ukrainian].
18. The middle class in Ukraine: small and not influential. Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/06/130604_ukraine_middle_class_az [in Ukrainian].
19. The Middle Class in Ukraine: Identification Criteria. Expert positions, citizens' imagination and self-determination. (2014). / Razumkov Center. Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].
20. Kutsenko, O. (2014). Social classes: sociological interpretations and approaches to study. *Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 1(5), 68-74 [in Ukrainian].
21. Stiglitz, J. (2016). The Great Separation. Inequality in society or what to do with the remaining 99% of the population? Moscow: Eksmo [in Russian].
22. Edelman Trust Barometer 2017. Global Results – IBE Summary. London: Institute of Business Ethics, 2016. Retrieved from <https://www.edelman.com/research/2017-edelman-trust-barometer>.
23. World Poverty Index / Federal Ministry of Economic Cooperation and Development. Retrieved from <https://worldpoverty.io> [in Ukrainian].
24. Income inequality / OECD. Retrieved from https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/income-inequality/indicator/english_459aa7f1-en?parentId=http%3A%2F%2Finstance.metastore.ingenta.com%2Fcontent%2Fthematicgrouping%2F7f420b4b-en.

25. In It Together: Why Less Inequality Benefits All / OECD. Retrieved from https://read.oecd-ilibrary.org/employment/in-it-together-why-less-inequality-benefits-all_9789264235120-en#page22.
26. Ukrainian Society for 25 Years: Dynamics of Some Social Indicators: A National Survey (December 2-14, 2017) / KMIS. Retrieved from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=732&page=1&t=5> [in Ukrainian].
27. Pickett, K., Wilkinson, R. (2010). The Spirit Level: Why Equality Is Better for Everyone. London: Penguin.
28. Deaton, A., Dupriez, O. (2011). Purchasing Power Parity Exchange Rates for the Global Poor. American Economic Journal: Applied Economics. (April 2011), 3, 137-166. doi: <https://doi.org/10.1257/app.3.2.137>
29. Millennium Development Goals / UN. Retrieved from <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/mdgs> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12 серпня 2019 р.